

A tulok

Az értelmiség mozgástera a munkásmozgalmi szubkultúrában

Nyár végén megjelent József Attila-monográfiámban a költő gyermek- és ifjúkorát, a pályakezdés éveit, a költői felkészülés korszakát dolgoztam föl.¹ A második kötet egy pálya szélére szorított kisértelmiségi útját kíséri végig, aki ebben a marginális helyzetben hozta létre a 20. századi magyar költészet egyik csúcsteljesítményét. Jelen cikkben az érett korszakot bemutató második kötet elméleti-módszertani megalapozására törekszem. Célszerű első lépésként képlet formájában rögzíteni a gondolatmenetet. Mindvégig két totalitás áll majd egymással szemben. Egy szubjektív totalitás, a József Attila alakjában megtestesült értelmiségi egyfelől, és egy objektív társadalmi totalitás, a munkásmozgalmi szubkultúra másfelől. Előadásom tárgya a két totalitás találkozása, érintkezésbe lépése, kapcsolata, a folyamat, amelynek során egymást részlegesen átfedik, s amelynek során konfliktusaik is kibontakoznak.

Annak, hogy valakit értelmiséginek minősítsünk, egyik legalapvetőbb feltétele, hogy az adott személy minél gazdagabb és minél minőségibb kulturális tőkével rendelkezzen, és ezt a felhalmozott értéktöbbletet befektesse. József Attila esetében ez a kritérium a húszas évek vége felé hiánytalanul teljesült. Tetemes, hatékony műveltsége bizonyos kivételekkel polgári arculatú volt. Az elsődleges, egzisztenciális szintet, a konjunktív tapasztalati tudást² a szegénység kultúrája képezte, amely a ferencvárosi utcagyerekre ragadt rá élete első éveiben, és amelyet nevelődése során 1920-tól kezdve hosszú ideig sikeresen elfojtott nővére és gyámja polgári közegének hatása, a makói pártfogók vidéki értelmiségi körének befolyása, az elvégzett iskolákban elsajátított tudás, amit Mannheim Károly „műveltségi kultúrának” nevez.³ Érintkezésbe lépett a népi kultúra archaikus elemeivel is, öcsödi lelenc évei alatt vagy a szabadszállási rokonoknál történt

időzései során, s ezt a folklórral kapcsolatos műveltségi elemekkel (iskolában tanult gyermekdalok) gazdagította a pályakezdése éveiben.

Polgári műveltsége rendkívül heterogén összetevőkből épült föl. Egyásra rétegeződtek benne az iskolai oktatás folyamatában az elemi iskolától a polgárin és a gimnáziumon át az egyetemi képzésig bezárólag szerzett ismeretek, a vallási nevelés hozadéka, a húszas éveket átható közfelfogás (Trianon-élmény, a keresztény kurzus intenzív antiliberális és antiszocialista propagandája) éppúgy, mint a Makón egyre erőteljesebben érvényesülő liberális-szabadkőműves szabadgondolkodás eszméi, az irodalmi-kulturális modernség ízlése és értékrendje, majd az anarchizmus tanai, az avantgárd lázadás hullámai, a szocialista gondolkodás különféle változatai.

Polgári műveltségen tehát művelődési tartalmak konglomerátumát kell értenünk, amelyet nemcsak heterogenitás, hanem belső antagonizmusok, egymással nehezen összeférő, egymást taszító elemek tagoltak. Ez az elegy szabadon, spontán természetességgel állt össze és módosította összetevőit aszerint, hogy a társadalmi beilleszkedés kötelező gyakorlatai (életmódváltás, iskolai kötelmek, a kíváncsiság mozgatta szellemi kalandok, a tekintélyek követéséből eredő irányválasztások, ideiglenes vagy tartósabb elköteleződések) milyen, változó arculatot adtak neki. Ennek a műveltségi kultúrának a mindenkori lerakódásait tanulmányozhatjuk a fiatal költő szellemi térképén. A korszak végére már biztonságosan meg lehet jelölni egy alapirányt, amelyben a kibontakozás végbement, de 1927-ben még ennek kimenetele nehezen lett volna megjósolható, a rendszerkritikus alapbeállítottság mellett ekkor még nem kisebb eséllyel választhatta volna a költő a polgári ellenzékiesség magatartását (Vágó Márta-szerelme), és az ezzel diametrálisan ellentétes népi irányt (Bartha Miklós Társaság). Egzisztenciális súlyú, sorsszerű, az egész további pályára kiható választás kijelölte útja a húszas évek végén szilárdult meg.

Értelmiségi pálya volt, amelyen a felkészülés éveiben megszerzett szellemi talentumait kamatoztathatta, és amelyen addigi pályája során megszerzett pozíciójából indulhatott útja újabb állomásai felé. Értelmiségi, mint olyan, azonban nem létezik. Csak orvosok, tanárok, művészek, ügyvédek, papok vannak, vagy ezek junior változatai: diákok, növendékek, állást kereső vagy állásukat veszített szabadfoglalkozásúak. József Attila mindenekelőtt és elsősorban lírikusként kereste a helyét a társadalomban. Minden lépését ennek az ambíciónak rendelte alá, vagy legalább ezzel hangolta össze. Mire érett korszakának küszöbére érkezett, már két-három kötet volt a

háta mögött, támogatókra és szövetségesekre tett szert, intézményekkel létesített kapcsolatokat, szerkesztőségekbe, orgánumokba volt bejáratos, szereplési lehetőségek nyíltak meg előtte. Interjúkban bemutatkozhatott, verseivel sikereket ért el vagy éppen botrányok középpontjába került. Bírálatokban, méltatásokban tették mérlegre teljesítményét. Kapcsolataival és szereplései révén jól körvonalazható módon láthatóvá vált hovatartozása, sejtethők voltak az irányok, amelyek felé tartott.

Ezen a ponton hajtunk végre egy ugrást, amelynek révén az eddigi madártávlatnál sokkal közelebről vehetjük szemügyre az értelmiségi József Attila helyzetét és gyakorlatát. Az ugráshoz Mannheim Károly *contagio*, illetve Pierre Bourdieu *habitus* fogalmát vesszük igénybe. Mannheim a megismerés fogalmának kitágítása érdekében alkalmazza a *contagio* terminust. A tudásszociológia atyja arra figyelmeztet, hogy a megismerés egyik változata az, amikor valamit megérintünk, megtapintunk, tehát testi érintkezés révén vesszük birtokba. A megismerésnek ezt az aspektusát azért érdemes kidomborítani, mert az írástudókról szólva a kutatás hajlamos a szellemi, intellektuális oldal egyoldalú érvényesítésére, mintha az értelmiségi magatartást a szellemi tájékozódás szublimált tartalmai, tudományos belátások, ideológiai beállítódás szabályoznák. Holott az értelmiségi is emberből van, s ezért magatartását igen nagy mértékben az a körülmény szabja meg, hogy milyen materiális tudása van az őt körülvevő világról, milyen egzisztenciális meghatározások korlátozzák vagy segítik elő mindennapi életét.⁴ Bourdieu pedig a *habitus* fogalmának magyarázata során kijelenti, hogy „nous apprenons par corps”, azaz: a testünkkel ismerünk meg. „A társadalmi rend a testekbe íródik bele többé-kevésbé drámai, folyamatos konfrontáció során.”⁵ Hogy tehát valaki hogyan éli meg értelmiségi mivoltát, a környezetben való testi jelenlét során dől el. Az írástudó lehet, hogy az igazságra függeszti tekintetét, de szellemi mozgását egy meghatározott talajon, adott légkörben, jól leírható kontextus szabályai szerint végzi.

Márpedig ha így vesszük szemügyre az érett korszakába lépő költőnket, akkor ehhez Kosztolányi egyik Esti Kornél-novelláját, a *Barkochbát* érdemes idéznünk, amelynek rejtett főhőse Jancsi János, azaz József Attila volt: „megpróbált mindent a világon. Dolgozott, tanult is, de minthogy kézíratai éveken át nem találtak gazdát, megértette, hogy nincs rá szükség, és félreállt. Most a Szíriusz-kávéházba jár. Ebből áll társadalmi élete. Itt találkozik kitűnő kortársaival, Herzáddal, a nagy tehetségű regényíróval, aki regényeit nem tudja kiadni.

Ullmannal, a nagy tehetségű könyvbírálóval, akinek egy könyve sem akadt, hogy megbírálhassa, Baltazárral, a nagy tehetségű lapszerkesztővel, akinek nincs lapja. [...] Mit csinálnak a munkanélküli írók? [...] Kitartóságuk folytán a régi végsebességgel haladnak. Mozognak bennük a szavak, melyek egyébként nagy alkotásokat szolgálhattak volna, túlburjánoznak az érzésen, a gondolaton, s egy központi irányító és fékező erő híján kitörnek szokott pályájukból, fölláznak, követelik a maguk jogát. Ezek a szavak önálló életet kezdenek élni, akár a sokáig hevertetett szerszámok, az unatkozó kalapácsok, melyek egyszerre csak kiugranak szerszámládájukból, és összevissza kalapálnak mindent, vagy az érdemtelenül mellőzött gyaluk, melyek kétségbeesésükben a mester keze nélkül ide-oda futkosnak és siklanak, s örjögve gyalulgatják a falat, a szőnyeget, a tükröt, amit érnek.”⁶

A Nyugat nemzedék befutott költője tehát fölöslegesnek, perspektíva nélkül tengődő szellemi munkanélkülieknek látja a Sirius kávéház senki földjén céltalanul lézengő, értékes szellemi tőkájukat elpocsékoló fiatalok közösségét. A nihilista, illúziótlan ifjú értelmiségről készült látélet pontos, de csak kívülről szemlélve helytálló. A Japán kávéházban egy fekete és egy pohár víz mellett naphosszat ücsörgő munkanélküli intelligencia egy részének másik, titkos életéről Esti Kornélnak nem voltak tapasztalatai. Éles szemmel vette észre, hogy Jancsi János vár valamire: „Rövid életének hosszú éveit azzal töltötte el, hogy várakozott. Várt arra, hogy a nap feljöjjön, aztán arra várt, hogy a nap lenyugodjék. De hogy miért várt arra vagy erre, azt maga se tudta volna megmagyarázni. A várakozástól voltaképp semmit se várt. Olykor várt a villamosokra és a társaskocsikra is. Beült a megállóhelyek üvegalitkájába. Nézte, hogy halad el orra előtt tíz-tizenöt kocsis. Aztán, mint aki valamit elintézett, fölkelt és tovább-ballagott egy céltalan cél felé. Végül rendszerint a Szíriusz zátonyán feneklett meg, ahol barátai tanyáztak, a háború utáni nemzedék tagjai, akik feleslegessé vált életükkel fizetnek.”⁷ Esti tanúja volt ennek a várakozásnak, épp csak azt nem értette meg, mire vár fiatal barátja társaival együtt. S arról sem látszott tudni, hogy a fellázadt szavak olyan mondatokká és gondolatmenetekké épültek ki, amelyek nagyon is tudatosan, célirányosan romboltak, hogy aztán valami kedvükre való építmény falait húzzák föl.

A húsz–harmincas évek fordulójának radikalizálódott fiataljai (Nagy Lajos, Kodolányi, Illyés, Radnóti, Vas és mások) ugyanis a történelmi pillanatra vártak, amikor a világválság rádönti a falakat a fennálló rendszerre, s eljön számukra a történelmi cselekvés ideje.

Erdélyi József, aki a harmincas évek elején még nem fordult szembe nemzedéktársaival, utólag így leplezte le a kávéházi bohém értelmiségiek titkolt másik arcát, célkeresztjébe Attila barátját állítva: „Szélsőbaloldali volt József Attila, lenézte a szocdemeket, télről-téltre a Japán-kávéházban, zsidó elvtársaival a kivégzendő magyar írók, költők, »fasiszta kutyák« fekete listáját [állította össze]: kiket állítanak fal mellé. Én nem panaszkodhatok, nekem megkegyelmezett József Attila, mint afféle valódi népfinak, beszámíthatatlan, megbízhatatlan, öntudatlan költőnek, csak a Jeges-tengerbe, a Novoja Zemljára akart száműzetni.”⁸ Úgy látszik, Esti figyelme kihagyhatott, amikor azt írta, hogy „csak üldögélnek. Nem panaszkodnak ezek, nem gúnyolódnak, nem lázonganak. Ehhez is elfogultság kell, hit és erő”,⁹ mert az ifjú titánok ezek szerint nagyon is lázongtak, ha hinni lehet Erdélyi emlékezetének.

Nyilvánvaló rosszhiszeműség aknázza alá a végletesen elfogult, halott költőtársának poszthumusz dicsőségét elirigylő pályatárs visszatekintésének a hitelét, de az bizonyos, hogy a vitatkozó, sakkozó, szójátékokba belevesző fiatalok egy részének volt másik, korántsem léha vagy rezignált arca is, mint amivel Esti Kornélnak bemutatkoztak. Nemcsak a „mosolygó merénylő” Illyés, de a tőkét döntögető József Attila, vagy az ambivalens mozgalmi tapasztalatait *A befejezetlen mondat*ban megosztó Déry Tibor is érintkezett más körökkel is, habitusát megmerítette olyan közegben is, amelyből egészen eltérő tapasztalatokat halászott ki. A harmincas évek elejének fiatal költői nemcsak sakkban vagy szójátékokban igyekeztek legyőzni társaikat, abban is versengtek, ki fogja újra eljátszani Petőfi szerepét, ha üt az óra.

A felsoroltak fiatal, sokszor még nem kész vagy már kisiklott pályájú értelmiségiek voltak, akik szakítottak jómódú polgári családjukkal (Déry), vagy a pusztai (Illyés), falusi (Erdélyi), külvárosi (József Attila) szegénységből próbáltak tehetségüknél fogva kiemelkedni, vagy szűkösebb kispolgári életviszonyaiknak fölébe kerülni (Fenyő László), befutni a siker kikötőjébe, rendszeres, jövedelmezőbb megélhetésre szert tenni. Művészi, közírói hivatástudatukat igyekeztek összehangolni valamilyen konszolidáltabb foglalkozással, pénzkeresettel. Addig is, amíg erre a fordulatra vártak vagy készültek, élték a bohém fiatal értelmiségiek sivár kávéházi életét, ahogy ez a *Barkochbában* jól le van írva.

A habitus a contagio során a bőrén érzi meg, hogy a benne felhalmozott tudást nincs hová befektetnie, a tikkasztó sivatagi levegőt

belélegezve tudatosítja, hogy a hely, ahol tartózkodik, nem kies rózsáliget, hanem a senki földje, nem számíthat arra, hogy segélykérésére és hívására válasz érkezik, s ebből jól érzékeli, milyen az, amikor magunkra vagyunk hagyva, izolálódunk embertársainktól. Kosztolányi nagy empátiával éli át novellájában Jancsi János gyökértelenségét, amelyet Mannheim a tudásszociológia nyelvén „szabadon lebegés”-ként határoz meg.¹⁰ József Attila ezt már évekkel korábban kimondta: „Hogyha nem kell senkinek, / hát az ördög veszi meg.” És még egyértelműbben: „Ha kell, embert is ölök.” Később nem is egyszer nyomatékosítja is ezt az elkeseredésből adódó eltökéltséget: „Ahol nincsen villanylámpa, / gyűjtsd a burzsujt gyertyalángra.” A *Számvetésben*: „rajtam már csak a fegyver foghat.” A szabadon lebegés érzése tehát a Jancsi Jánosokban kitermeli a lázadó indulatot. A szabadon lebegő értelmiségi lét a radikalizmus melegágya.

Aki szabadon lebeg, közösséget keres, amelyben gyökeret verhetne. Aki gyökértelen, az szövetségkötésre törekszik olyanokkal, akik hozzá hasonlóan gondolkodnak. A várakozás, amelyről Esti Kornél beszél, így tartalommal telik meg. A történelmi fordulatig hátrálévő időt hasznosítani kell, a felkészülésre kell fordítani. Ezen a ponton értelmesen, rendeltetésüknek megfelelően újra működésbe léptethetik sokáig hevertetett szellemi szerszámaikat, a gondolat unatkozó kalapácsait, az intellektus érdemtelenül mellőzött gyaluit. A nagy történelmi esemény véghezvitelére ugyanis, amely mindennek értelmet ad, alkalmassá kell tenni, edzésben kell tartani a hatalmas, de képzetlen, nyers tömeget. Itt találtak a maguk számára méltó feladatot a Sirius kávéház boldogtalan lézengői, köztük az a Jancsi János, aki képes volt még élettársa öngyilkossági kísérletét is a barkochba kérdezz-felelek játékának tárgyává tenni.

Esti Kornélt a Sirius kávéházban cinikus, frivol, blazírt fiatal értelmiségi arcok vették körül, akik a nihilizmusig menő kétségbeesett, fékevesztett játékosággal töltötték idejüket. Ironikus attitűdökkel, hetvenkedéssel, egymás cukkolásával, a kompetenciák fitogtatásával, a játékszabályokat nem mindig betartó versengéssel szembesült. Nagy meglepetés érte volna azonban Estit, ha egy nyári hétvégén ellátogatott volna a gödi Duna-partra, vagy ha valamelyik este kivilamosozott volna Angyalföldre vagy Rákospalotára. Ugyanezen ifjak közül jó néhányal összefuthatott volna valamilyen féllegális vagy illegális szemináriumon, Jancsi Jánossal bizonyosan. Elcsodálkozhatott volna, milyen felszabadultan, visszaszerzett önbizalommal, önmaga fontosságába vetett hittel éli bele magát a bohém értelmiségi

a népét nem középiskolás fokon tanító írástudó magasztos, tekintélyt sugárzó szerepébe.

Az „összevissza-olvasásairól”¹¹ Vágó Márta által felvillantott kedvezőtlen Röntgen-pillanatkép után a költő a marxizmus klasszikus szövegeit szisztematikusan és alaposan, zseniális érzékenységgel sajátította el, és naprakész tudással rendelkezett a munkásoktatásban felhasznált német és magyar nyelven hozzáférhető ismeretanyagról is. Kéziratok hagyatékában szerencsére fennmaradt egy [*Tanulmányunk három*] címet viselő fogalmazvány, amelynek alapján bepillantást nyerhetünk abba, hogy milyen katekizmus-szerű ismereteket adott át a költő munkás hallgatóságának a legális, féllegális és illegális szemináriumokon.¹²

Az ideológiai képzés és tréning más mozgalmak számára sem volt ismeretlen. A marxista munkásmozgalmak azonban olyan alakzatnak tekintették magukat, amelyek szilárd elméleti-bölcseleti alapokon nyugvó eszmerendszer alapján végzik tevékenységüket. A tudományos szocializmus alapvető tanaiba tehát bele kellett avatniuk az őket követő közvéleményt. Nem nélkülözhatték tehát jól felkészült elméleti szakemberek közreműködését. Az adott történelmi helyzetben az egész munkásmozgalmi baloldal, tehát a szociáldemokraták és a kommunisták egyaránt szűkölködtek jól felkészült szakemberekben, akik járatosak voltak a marxista tanokban, beszéltek vagy olvastak idegen nyelveken, rendelkeztek jó előadókészséggel és vállalták a kockázatot, hogy tevékenyen részt vegyenek a munkástömegek politikai, ideológiai, elméleti nevelésében. A pártelítők, a szocialista vezetők és a hivatásos forradalmárok egyaránt igyekeztek szert tenni olyan értelmiségiekre, akik írásaikkal, előadásaikkal, szemináriumvezetéssel hajlandók voltak részt venni a pártok kulturális programjainak megvalósításában.

A fiatal intellektuelek közül, akik nem tudtak egzisztenciát teremteni, helyzetükkel elégedetlenek voltak, csalódtak az államban és társadalomban, amely megnehezítette számukra a kenyérkeresetet, könnyebb volt új híveket toborozni, mint az idősebb, megállapodottabb generációk tagjai között. Az anarchistákkal szimpatizáló József Attilára legkésőbb bécsi, majd párizsi emigrációja idején felfigyeltek a szocialisták is és a kommunisták is. Párizsban már majdnem kötélnek állt, de hazatérése után még tett egy-két vargabetétt, érte néhány csalódás, mire elkötelezte magát a forradalmi munkásmozgalom mellett. Sándor Pál, az illegális kommunista párt vezetőségének tagja, a *Társadalmi Szemle* szerkesztője világosan fogalmaz: „Szűkében

voltunk jó előadóknak, és nagy gondot fordítottunk arra, hogy a szemináriumokon résztvevő, fejlettebb és értelmesebb elvtársakat önálló előadókká képezzük ki. Így akadt meg egyes elvtársak szeme 1929–30 táján József Attilán. Hogy milyen okos, éles eszű, művelt fiatalember volt, azt sokan megírták. Hozzá kell tenni elmélyült tájékozottságát a marxista irodalomban. Ismeretei már abban az időben túlhaladták a szokványos brosúra-műveltséget. Alaposan tanulmányozta a *Kapitalt*, sőt belekapott Hegel műveinek olvasásába is. Eljutott hozzá a tiltott irodalom egy-egy agyonolvasott példányára (Lenin: *Állam és forradalom, Imperializmus* stb.). Átlagon felüli tudása, találó fejtegetései, hasznos felszólalásai arra készítették a baloldali előadások szervezőit, hogy bekapcsolják a propaganda munkájába.”¹³

És mit kapott cserébe tanításáért? Korántsem Moszkva guruló rubeljeit, mint a hivatalos propaganda sugallta. Ennél talán értékesebbet. Munkás hallgatói, akik maguk sem bővelkednek anyagi javakban, megkínálják grízgaluskával, megosztották vele fél görög-dinnyéjüket, összeadták a villamosjegy árát, hogy éjnek évadján ne kelljen hazagyalogolnia a távoli Székely Bertalan utcába. Szeretettel, érdeklődéssel vették körül, elismerték tudását. „Tartozom valahová” – hirdette boldogan élettársának, barátainak.¹⁴ A szabadon lebegés szédülete megszűnt, Jancsi János szilárd talajt érzett a lába alatt: „Hogy Attila lelkiállapota ebben az időben milyen volt, csak az tudja, aki valaha is érezte, hogy mit jelent a tanulni vágyó munkások szeretete. Megszűnik a lebegés, mert felelősséget érez az osztállyal szemben. A szeretetlenség érzete, ami oly sokszor uralta Attilát, feloldódott, hiszen az édesanyját ott találta meg a grízes tésztát osztogató proletárasszonyban.”¹⁵

A folytatás hamar lerombolta a kezdeti eufóriát. Hogy nem is olyan sokkal később mindez mivé fajult? Ha ezt meg akarjuk érteni, tudomásul kell vennünk, hogy a forradalmi munkásmozgalom mellett elkötelezett értelmiségi szükségképpen hübriszt követett el. József Attila ezt felsőfokon cselekedte meg. Felfogása szerint egy új világ csak akkor építhető fel sikeresen, ha az uralomra kerülő proletariátus kialakítja saját kultúráját is. Ez lenne a proletárkultúra, s rövidítve talán még ismerősebb kifejezés: *proletkult*. Csakhogy nem mindegy, mit értünk rajta. A költő tisztában volt vele, hogy a polgári forradalmak eredményeképpen a győztes polgárság új kultúrát épített ki, amely magába olvasztotta a megelőző évezredek kultúrájának kvintesszenciáját, a maga arculatára formálva a hagyományokat. Ő ezt a megszüntetve megőrzést várta el a munkásosztálytól is.

Ebben a folyamatban kívánt részt venni költőként is és szeminárium-vezetőként is. Csakhogy a szerepek ki voltak osztva. Aki érdemben alakítani kívánta az új kultúra arculatát, veszélyes riválisokkal találta magát szemben. A vezető szerepért meg kellett küzdeni. E küzdelem logikája azonban kontraszelekciós logika volt. A vigyázatlan neofiták megjelenésükkel konkurenciát teremtettek a falkavezérek számára. Meg kellett őket fegyelmezni, kordában kellett tartani őket, és azokkal szemben, akik nem hunyászokdtek meg, példát kellett statuálni. A középszerű engedelmesek ellenben akadálytalanul emelkedtek a ranglétrán. A fegyelmezetlen, renitenskedő Jancsi János hamarosan megérezte a gyepőlő szorítását. S a zabla rángatására tévedhetetlenül és ismételten hibásan reagált.

A forradalmi munkásmozgalom a két világháború közötti korszakban magán viselte a szubkultúra számos lényegi vonását. A mozgalomban való részvétel devianciaszámba ment, és büntetéssel járt.

A társadalmon belül az „élcsapat” egy kis, zárt társadalmat képezett. Saját nyelvjárást alakított ki a köznyelven belül, amelyre a villoni költészetet is átszínező tolvajnyelvet ismerő költő érzékenyen reagált: „Zizegve várnak a röpcsik, a hék.” A mozgalom veszélyeztetett helyzetében igyekezett szigorúan ellenőrizni tagjai viselkedését. „Attila – írja Sándor Pál – gyakran tartott előadásokat, vezetett szemináriumokat. Jó előadó volt, magával tudta ragadni hallgatóit, népszerűséget szerzett, szerették. De aztán egyre szaporodtak ellene a panaszok; [...] úgy döntöttünk [...] megnézzük, tulajdonképpen mi is folyik ezeken a szemináriumokon. Mások is mentek, én is mentem.”¹⁶

A munkásmozgalmi szubkultúra saját belső nyilvánossággal rendelkezett, az ellenőrzések következményeként előállt belső konfliktusokat ebben a saját szűk körben igyekeztek rendezni.

Ennek a belső nyilvánosságnak volt tipikus eseménye a csatlakozó értelmiség másik hübrisze, és a közösség erre válaszként érkező büntető riposztjai. József Attila jól ismerte a *Zarathustrából* a nevezetes egyenlőtlenségi tézist: „»az emberek nem egyenlők.« S ne is legyenek azokká!”¹⁷ Mint a magukat a mozgalom mellett elkötelező értelmiségiek, alávetette magát a konspirációs szabályoknak, de az önálávetés hézagosan működött akkor, ha az egalitáriánus követelményekkel szembesült. Elvégre azzal a feladattal bízták meg őt és a tudás tőkéjével rendelkező társait, hogy a közösség kevésbé felkészült, a proletárkultúra megteremtésében szerényebb szerepet betöltő tagjait okítsa, tájékoztassa, irányítsa, vezesse. A pártelit ezért könnyen szembefordíthatta propagandamunkásaival a mezei tagságot.

A kétkezi munkás prolik és a mozgalmi intellektuelek között természetes feszültség képződött, amelyet mesterségesen is fokozni lehetett. E repedés mentén keletkezett a *tulok* minősítés, az értelmiségiek mozgalmi gúnyneve. Érdekes kifejezés. Kettős jelentésű. Jelenti egyfelől a fiatal, még betanítatlan ökröt, aki csak mérsékelttel képes hasznos tevékenységre, ha nem vigyáznak rá, könnyen kárt okoz. Másfelől azonban megcsonkított összetett szó: a „túlokos” kifejezés megcsonkítása. Olyan egyént jelöl, aki többlet tudására büszke, gyakorlati körülmények között csak kis mértékben hasznos ismereteivel hetvenkedik, és ezekre hivatkozva kivonja magát a közösség által vállalt feladatok nehezebb, kellemetlenebb, esetleg veszélyesebb részének elvégzése alól. A marxi tanokat mantrázza, de plakátot ragasztani, jelszavakat pingálni, kockázatosabb akciókban részt venni már derogál neki. Kevésbé számít itt a tényleges viselkedés. Aki az értelmiségből, ne adj’ isten, a polgárságból csatlakozik a mozgalomhoz, afölött óhatatlanul ott lebeg a tulokság gyanúja. Jól mutatja ezt a gazdag családjával szakító Parczen Nagy Lőrinc példája Déry Tibor: *A befejezetlen mondat* című regényében, akivel az osztálytudatos proletárok valóságos Canossát jártnak, próbatételek elé állítják és megalázó módon folyamatosan gyanakvással fogadják közlekedési szándékát.

Alig találhatnánk ékesszólóbb példákat arra, hogy a tulokra ezer felől leselkednek veszélyek, mint József Attila esetét: „a mozgalomban a többi tulkokhoz soroltak” – vonja meg a mozgalmi időszak mérlegét a *Szabad-ötletek jegyzékében*.¹⁸ Mi húzódik meg e panasz háttérében? A Komintern irányítása alatt álló nemzeti mozgalmak szigorú ideológiai és szervezeti ellenőrzéssel biztosították a központi direktívák betartását. Ha kisebb csoportok eltértek ettől a hivatalos állásponttól, a frakciózás bűnébe estek. Az elnagyolt „illegális kommunista” minősítés nem számol a párton belüli eltérő, egymással vitatkozó közösségi álláspontokkal. A lehetséges belső nézeteltérések előidéztek a mozgalom tagjaiban az egymás folyamatos ellenőriztetésének, gyanúsítgatásának gyakorlatát. A moszkvai központi akarattól történt elhajlást ebben az időben előszeretettel trockizmusként bélyegezték meg akkor is, ha az adott nézetnek Trockijhoz nem sok köze volt. Ilyen alapon nevezi Arthur Köstler József Attilát „trockista” elhajlónak.¹⁹ Minden önálló vélemény könnyen frakciózásnak minősült. Ez egyúttal arra is ráirányítja figyelmünket, hogy nem mindenki állt be szolgai módon a mindenkori pártvezetés mögé, volt igény – főleg mozgalmi értelmiségiek körében – saját álláspontok kialakítására.

A *Bánat* című vers egy ilyen vitára utalhat, amelyben a makacs vitakozó hírében álló költő vereséget szenvedett: „Egy pillanatra se mar-
tak ki, csak / az az elvaduló csahos rám támadt” – vigasztalja magát.

A korra nagyon jellemző megbélyegző jelzős szerkezet miatt érdemes felidézni a költőnek Jeszenszky Erikkel (később: Molnár Erik) vitakozó *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* című vitacikkét, amelyben visszautalt a mozgalmi körökben nagy megbotránkozást keltett hegelizáló nyelven írt *Egyéniség és valóság* című tanulmányának fogadtatására: „Ez írástomat a magyarországi marxisták majdnem kivétel nélkül támadták, különösen azt a passzusát minősítették *antimarxista bolondgombának*, amely szerint az emberi test, illetve a munkás termelési eszköz.”²⁰ A szemináriumvezetőknek Madzsar József által tartott eligazításon tanúsított akadémikuskodó megnyilvánulásai miatt vele szemben fokozódó türelmetlenség egy idő után oda vezetett, hogy a mozgalmi kritika a számára kivételesen érzékeny területekre, költészetének fogadtatására is kiterjedt. Már a szemináriumi hallgatóinak spontán reakciói is lehangoló értetlenséggel szembesítették őt. Fönnakadtak *Őt szegény szól* című versén, és ő türelmesen megmagyarázta a munkásfiataloknak, hogyan kell érteni a vers egyes szekvenciáit: „Értitek? – kérdezte – emlékezik Andrásfi Gyula. – Értjük – mondtuk, és most már mintha értettük volna.”²¹ A hézag a költői üzenet és a befogadói tapasztalat között azonban makacsul fennmaradt: „legközelebb megint elkezdte valaki a kötözködést, mi az, hogy »rege, róka, rejtem«. Miért írsz, Attila, ilyen marhaságokat?”²² Nemcsak a mozgalmat irritálták a tulkok effajta idegesítő intellektuális kilengései, de fordítva, a költőnek is rá kellett döbennie, hogy a proletár közönség ízlése, szellemi nyitottsága szűk korlátok között feszeng. Költői üzenetei nem jutnak el a munkás olvasók nagy részéhez, akik arra vannak szoktatva, hogy csak a propagandatartalmakat fogadják el autentikusnak.

Ezért volt könnyű dolga mozgalmi riválisainak, amikor költőként diszkreditálták zseniális társukat. Ellenfelei – legalább részben – művelt, tájékozott költők voltak, de ők behelyezkedtek munkás közönségük erősen korlátos ízlésvilágába és értelmi horizontjába, amely sikerük feltétele volt. Garai János ebből a pozícióból sorolta föl, a *Mondd, mit érlel...* stílusutánzataként írt *Ha a költő jobbra tér...* című versében József Attilának a mozgalommal szemben elkövetett bűneit. Közéjük tartozik a jó kapcsolatok ápolása polgári elemekkel, s egyúttal engedmények tétele a burzsoá ízlésnek: „Mondd, mit érlel annak sorsa / ki Kosztolányért lelkesül, / habár a tőkét döntögette /

pár év előtt még, jelesül.”²³ Hogy ez több volt, mint a két költő közötti izlésbeli különbség jelzése, mutatja Szántó Judit emlékezése, aki egy majdnem verekedésbe torkolló viszályról számol be a *Mondd, mit érlel...*-t szavaló, és erre Garai János pamfletjével riposztózó munkásfiatalok között.²⁴

Pákozdy Ferenc, akit Madzsar és Sándor Pál használtak fel arra, hogy a *Külvárosi éj* kötetéről írott kritikájával a költő tudomására hozták a párt elitélő véleményét, szintén nem volt műveletlen. Korábban Mária-himnuszok írásával tett szert ismertségre. Nem saját személyes véleményét írta le a kötetéről, hanem azoknak a munkás olvasóknak a szempontjait tette magáévá, akikben a *Külvárosi éj* megütközést keltett, s elzárkóztak a kompozíció hatása elől.

A pártban számon tartották, hogy a költő sógora, egykori gyámja révén a családjába beférkőzött a burzsoázia, hogy elfogadta Hatvany Lajos, az osztályellenség anyagi támogatását. Megbotránkozást keltett, hogy a marxizmust egy olyan tannal, a pszichoanalízissel igyekezett egyeztetni, amely az idő haladtával egyre elfogadhatatlanabb burzsoá gondolati fertőzésnek számított a mozgalomban. József Attila, a tulok és a forradalmi munkásmozgalom kapcsolatát tehát tanulási folyamatként kell értelmeznünk, amely egyúttal egzisztenciális értelemben kiválasztó-dási folyamat volt. A munkásság és az értelmiség a pártelit ellenőrzése alatt úgymond kiismerte egymást.

Ennek során különvált az intelligenciának az a része, amely kevésbé volt igényes és kritikus a tömegekkel szemben, jobban alkalmazkodott az általa irányítani kívánt dolgozó osztályok igény szintjéhez, átlagszínvonalához. Elfogadottságának biztosítása érdekében lemondott a feltörekvő osztály kritikai nevelésének feladatáról, elfogadta elidegenedését a tömegektől, csak hogy fölébe kerekedhessen. Ők képezték a későbbi kor marxista értelmiségének csiráját, amely Konrád György és Szelényi Iván szerint útnak indult az osztályhatalom megszerzéséért.²⁵

Az útelágazás másik ágán találjuk a szocialista eszmekörtől elszakadni nem akaró, de a marxi tanításokat kritikailag továbbgondoló marxizáló értelmiségiek csoportja. Esmélésük és útkeresésük első lépései József Attila pályáját követve jól tanulmányozhatók. Az utak elválásához erős lökést adott a baloldal történelmi veresége, a nagy pofon, amit a nemzeti szocialisták németországi győzelme jelentett (amelyhez számos más tényező is hozzákapcsolódott). De ez nem szabad hogy elfedje a tényt, hogy a történelmi fordulatok csak a forradalmi munkásmozgalmon belüli súlyos anomáliákat hozták felszínre,

amelyek az értelmiséghez való viszony szűkebb terén is virulensen megnyilvánultak.

Személyes vonatkozásban a költő Veres Péternek írott levelét érdemes idéznünk, amelyből kiderül, hogy a Pákozdy Ferenc által a *Külvárosi éj* kötetről a *Társadalmi Szemlében* megjelent lesújtó bírálatot József Attila teljes joggal nem egy kedvezőtlen ízlésitéleteket tartalmazó írásként fogta föl, hanem az illegális mozgalom elbocsátó szép üzeneteként olvasta: „Én semmiesetre sem tartozom sem erkölcsileg, sem művészileg közéjük – bizonyára olvasta, mit írt a »T. Sz.«» *Külvárosi éj* c. könyvemről. Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsuabérenc renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsuabérencek és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük.”²⁶

Világos beszéd. A tuloknak kinyílt a szeme, megértette, hogy egy ilyen közösségben számára nincs mozgástér. Álláspontját személyen túli szinten, az értelmiség és a választott osztály közötti viszony egészére általánosítva is megfogalmazta: „Ha egy osztály – a bérmunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlenség ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.”²⁷ Az értelmiségi ebben a mondatban lemond arról az ambíciójáról, hogy részt vegyen egy új proletárkultúra kiépítése heroikus vállalkozásában. Néhány év múlva még ennél is élesebben fogalmaz: „A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott.”²⁸

Mi következett ezekből a felismerésekből? Az, hogy a költő feladta magára vállalt szoros elkötelezettségét, elvesztette lába alól a talajt, visszatért a szabad lebegés állapotába. Visszatért a senki földjére, a Sirius kávéházba. De nem szakadt el a munkások, a kétkezi dolgozók ügyétől, és paradox módon, minden eddiginél elmélyültebben, kritikailag, de afirmatív szándékkal tanulmányozta a marxizmust. A paradoxont, amely nemcsak logikai képtelenséget jelentett, hanem egzisztenciális zsákutcát is, csak a szárszói síneken tudta feloldani. Végző tetteiben rejtett valami ijesztő jóslat, már ami az ész és a tömeg-erő összeházasításának jövőbeli lehetőségeit illeti. Csak ezt a jóslatot a kortársak nemigen voltak képesek felfejteni. Sok évtizeddel később, változó körülmények között, még mindig ennek a paradoxonnak a csapdájában vergődünk.

- ¹ Tverdota György: *Gondoljátok meg, proletárok I. Az ifjú József Attila*. Budapest, Osiris, 2021.
- ² Mannheim Károly: *A gondolkodás struktúrái*. Budapest, Atlantisz, 1995. A konjunktív megismerés fogalmát a 209–229. oldalakon tárgyalja.
- ³ Mannheim (1995): i. m. A műveltségkultúra (Bildungskultur) fogalmát a 304–308. oldalak taglalják.
- ⁴ Mannheim (1995): i. m. Mannheim a 201–209. oldalakon elemzi a fogalmat.
- ⁵ Pierre Bourdieu: *Méditations pascaliennes*. Seuil, Paris, 2003. 204.
- ⁶ Kosztolányi Dezső: Barkohba. In *József Attila Emlékkönyv*. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 411.
- ⁷ Kosztolányi (1954): i. m. 410.
- ⁸ Erdélyi József: Világirodalom. *Virradat*, 1943. január 17. 2.
- ⁹ Kosztolányi (1954): i. m. 410.
- ¹⁰ A „szabadon lebegő értelmiség” kérdéséről kialakított manheimi álláspont legjobban az *Ideológia és utopia. A szintézis hordozójának problémája* című fejezetében tanulmányozható. Mannheim (1995): i. m. 178–189.
- ¹¹ Vágó Márta levele József Attilához. Braies, 1928. július 29. In Vágó Márta: *József Attila*. Budapest, Szépirodalmi, 1975. 340.
- ¹² József Attila: [Tanulmányunk három]. In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. I.* Budapest, L'Harmattan, 2018. 354–359.
- ¹³ Sándor Pál: Emlékeim. In *József Attila Emlékkönyv*. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 313–314.
- ¹⁴ Sándor (1957): i. m. 314.
- ¹⁵ Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Argumentum, Budapest, 1997. 89.
- ¹⁶ Sándor (1957): i. m. 316, 317.
- ¹⁷ Friedrich Nietzsche: *Im-ígyen szóla Zarathustra*, Szukits, Szeged, 1997. 104.
- ¹⁸ József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben. In *„Miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila*. Budapest, Balassi, 1992. 434.
- ¹⁹ Koestler megfogalmazása így hangzik: „csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, ahonnan 1930–1931 körül trockista elhajlásai miatt kizárták.” Koestler Artúr: Attila, a költő. *Látóhatár*, (1954), 4. 198–202.
- ²⁰ József Attila: Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet? In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. I.* Budapest, L'Harmattan, 2018. 625.
- ²¹ Andrásfi Gyula: Szemináriumvezető: József Attila. In *József Attila Emlékkönyv*. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 290–291.
- ²² Andrásfi (1957): i. m. 291.
- ²³ Garai János: *Nyárutó*. Budapest, 1934. 26–27.
- ²⁴ Szántó (1997): i. m. 106.
- ²⁵ Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat, 1989.
- ²⁶ József Attila levele Veres Péternek, Budapest, 1934. szeptember 24. In *József Attila levelezése*. Budapest, Osiris, 2006. 411–412.
- ²⁷ József Attila: [Bevezetés, mely borsot tör]. In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. II.* Budapest, L'Harmattan, 2018. 746.
- ²⁸ József Attila: [T. C.!]. In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. II.* Budapest, L'Harmattan, 2018. 1000.

